

Абдалиева Г.К.

КЫТАЙЛЫК КЫРГЫЗДАРДАГЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА КЫРГЫЗ БАСМА СӨЗҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ

Абдалиева Г.К.

ИССЛЕДОВАНИЕ КЫРГЫЗСКИХ СЛОВ У КИТАЙСКИХ КЫРГЫЗОВ И СТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Кытайдагы кыргыздардын тили жалпы кыргыз улутунун руханий байлыгын түзөт. Жашоо шартына жана географиялык абалына жараша кытайдагы кыргыздардын тили күнгөй диалектисине жана тескей диалектисине бөлүнөт. Күнгөй диалектисинде негизинен черик, чоңбагыш, кутчу, жоош уруусундагы жана аз сандагы сарбагыш, дөөлөс уруусунун кыргыздары сүйлөшөт. Ал эми, кыпчак, найман, тейит уруусунун кыргыздары тескей диалектисинде сүйлөшөт. Кытайлык кыргыздар өзүнүн узак тарыхында ата-бабалары урунган жазууну пайдаланышкан.

Алар б.з V–X кылымдардын аралыгында рун жазуусун колдонгонун тарыхый маалыматтар ырастайт. Байыркы кыргыздар колдонгон жазуусу белгилүү бир тарыхый доордо коомдук турмуштагы нерселерди тамгалар аркылуу сүрөттөөнүн негизинде жаралгандыгы байкалат. өз кезинде кыргыздар бул жазууну бака бут жазуусу деп аташкан. Белгилүү тарыхчы Анвар Байтур кытайдагы кыргыз жазма адабиятын тарыхый мезгилдерге бөлгүп көргөзгөн.

Кыргыздар түрк тилдүү улуттардын ичинен эң алгачкылардан болуп, жазмага ээ болгон элдердин бири. Атактуу түрколог Малов С. Е. кыргыздарды жаңы эранын V кылымындан баштап эле жазууга ээ болгон элдердин катарына кошот. Бул доордо кыргыздардын бир катар уруулары Сибирдеги Енесай суусунун жээктеринде, Алтай тоолорунда жана Теңиртоо аймактарында жашаган.

Кыргыз каганынын кытай мамлекет башчысына жазган каттары жана кытай мамлекет башчыларынын кыргыз башчыларына берген жооптору кыргыз жазма маданиятынын жогорку деңгээлде болгондугун айкындайт.

Б.з VIII–X кылымдарынын аралыгында, Теңиртоо кыргыздарынын коомдук турмушу, жаңы коомдук өзгөрүштөргө дуушар болгон. Анткени бул доордо Орто Азия жана Түштүк Теңиртоо райондорунда «Хаканийа түрк маданияты» деген жаңы маданият пайда болот. Бул мезгилде араб жазуусун негиз кылган «Хаканийа жазуусу» деген жазуу кесири колдонула баштаган.

XIV кылымдан тартып кытайлык кыргыздар чагатай улусунун негизги калкынын бири катарында «чагатай жазуусун» колдонгон. Чагатай маданиятынын доору эң узак өкүм сүргөн доор деп эсептелинет.

XVIII кылымдын орто ченинде Теңир-Тоо кыргыздарынын бир бөлүгү Чын империясынын бийлигине өткөн. Кыргыздар мурдагыдай эле «чагатай жазуусун» колдонгону менен ошол доордогу саясий жагдайлар, узакка созулган уруу аралык согуштар

жана көчмөн турмуш түйшүгү, кыргыз жазмасынын колдонулбай калышына алып келген. Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдеген эмгектердеги илимий маалыматтарга караганда ошол доорго тиешелүү жазма адабият чыгармалары азырынча кездеше элек. Тарыхта чагатай жазуусу менен Кубат бийдин Чын өкүмдарына жазган каты гана сакталып калган.

Октябрь социалисттик революциясынын таасири менен Ишеналы Арабаев 1921-жылы түзгөн «Кыргыз алиппесин» Синьцзян кыргыздары да кеңири колдонгонун жогоруда белгилегенбиз. Араб алфавити графикасынын негизинде кытайлык кыргыздардын жазуусу өнүгө баштаган. 1930-жылдардагы жергиликтүү өкмөт архивдериндеги материалдардан ошол учурдагы араб алфавитинде жазылган көптөгөн документтерди кездештирүүгө болот.

1930-жылдары Синьцзян аймагында кыргыздын жазма адабияты жаңыча нукта өнүгө баштаганы ачык көрүнгөн. Какшаал районунан чыккан Токтосун, Ноорузбай, Жумаалы, Атамкул, Жамансуулук Жусупаалы, Тегирметилик Бечел, Улуучаттык Бабык молдо сыяктуу эл ырчылары; Акчийлик Ыбрай Мамбет, Улуучаттык Абдырахман, Абдырашит Жакып, Абдыкадыр Токторов, Көктеректик Асанбай Чекир сыяктуу акын, жазуучулар демократиялык кыргыз адабиятынын алгачкы муундары катары элге таанылган. Алар өздөрүнүн өткүр калемдери аркылуу кытайлык кыргыздардын жазма адабиятынын жаңы доорун негиздешкен деп тыянак чыгарууга болот.

1954-жылы Кызылсуулук кыргыздарга автономия укугу берилгенден кийин, кыргыз тили өзүнчө статуска ээ болуп, билим берүү тармагында жана басма сөздө кеңири колдонула баштаган. Мына ушул жылы Абдыкадыр Токторов И. Арабаев кыргыздарга ылайыктап түзгөн араб алфавитинин негизинде кытайлык кыргыздардын жазмасына ылайыктап 30 тамгадан куралган «Кыргыз жазуу долбоорун» түзгөн. Синьцзян өкмөтү бул аталган долбоорду тастыктап, кыргыз элинин жазуусу катары кабыл алган. Бул долбоор боюнча кытайлык кыргыздар колдонуп жаткан азыркы алфавит адабияттын, басма сөздүн өнүгүшүнө зор салым кошту.

1955–1957-жылдары аз сандуу улуттардын фольклорун жыйноо боюнча атайын топ түзүлгөн. Аталган топ түндүк Синьцзянда кыргыздар отурукташкан Кызылсуу кыргыз автоном областына караштуу райондордун бардыгын кыдырып, элдик оозеки чыгармаларды жыйнаган. Беш айдан ашык убакытта алар кыргыздын элдик ырларынан 1820 сап, 33 жомок, 514 макал-ылакап, 40 кошок, 59 тамсил, 69 табышмак жана жаңылмач жазып алышкан.

Кытайлык кыргыздарда жазуу маданиятынын өнүгүшүнө кыргыз тилинде чыккан басма сөз каражаттары чоң роль ойногон. 1957-жылы «Кызылсуу» гезити жарык көргөн. Бул жылы «Синьцзян эл басмасынын кыргыз редакциясы» иштей баштаган. Басмадан «Алгы ырлар жыйнагы», «Керметоо ырлар жыйнагы» жана «Кыргыз алиппеси» өңдүү китептердин басылып чыгышы кытайлык кыргыздардын маданий турмушундагы өтө олуттуу окуялардан болгон. 1957-1963-жылдардын аралыгында кытайлык кыргыздардын улуттук жазма адабиятынын сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүлгөнүн айгинелеген чыгармалар арбын.

Арийне, каргашалуу «Маданий революция» жылдарында (1963-1979-ж.ж) кыргыз жазуусу жазыксыз колдонулуудан четтетилип, ал кыргыз тилинин жалпы эле маданиятынын өнүгүшүнө чоң бөгөт болгон. 1979-жылы кыргыз жазуусу кайрадан калыбына келтирилген. Улуттук жазма адабиятынын көч башы болгон «Кызылсуу адабияты» сериясы жарык көрө баштап, ал жергиликтүү кыргыздардын сүймөнчүлүгүнө ээ болду, 1979-жылы журналдын алгачкы 3 саны басылып чыккан, ошондон баштап ал кыргыз элинин адабий журналына айланган. Бул журналдын беттерине А. Токторовдун «Той алдында» драмасы, М. Эргинин «Кулмырза менен Аксаткын» драмасы, С. өмүрдүн «Тойдон кийин», Т. Мырзанын «Басмырт туркук» аңгемелери (1980-жылдын сандарында), О.Мамбеттин «Арзыкан», М. Турдунун «Сырлуу түйүн» (1979-жылы №2), Н. Сасыковдун «Эрмек» дастандары, Т. Кылычбектин «Көк мелжиген тоолордо» сценариясы (1980-жыл №3 санында), белгилүү тарыхчы Анвар Байтурдун «Комуз жөнүндө кыскача маалыматтар» деген макаласы жана Анкандын «Жылдыздар эмнеге жымыйдайт» аңгемеси (1981-жылдын №1 санында) көлөмдүү чыгармалар менен А. Байзак, Н. Сасыков, Б. Жумалы, Т. Абырай, М. Эрги, М. Турду, О. Мамбет, Т. Кылычбек, А. Керим, М. Анапийа, М. Мукаш сыяктуу акындардын ырлары, чыгармалары жана элдик адабий мурастардан үзүндүлөр жарыяланып турган.

1984-жылы Кызылсуу кыргыз автоном областынын уюшулганынын 30 жылдык мааракесине арналып чыгарылган журналдын атайын саны «Керметоо» деген ат менен жарык көргөн. Журналдын атайын чыгарылган санына М. өмүрбайдын көркөм сөз өнөрүнүн өсүп-өнүгүү багытын, жетишкен ийгиликтерин баяндаган «Адабият көркөм өнөрүбүзгө 30 жыл» аттуу макаласы, мындан тышкары 80ге жакын кытайлык кыргыз авторлордун чыгармалары жарыяланган.

Кытайлык кыргыздардын улуттук жазуусунун пайда болушу менен басма сөз иштери кыйла жакшы өнүктү десек болот. Буга төмөндөгү олуттуу иштер күбө.

1. Үрүмчү шаарында 1978-жылы Синьцзян окуу-агартуу басмаканасынын курамында кыргыз бөлүмү ачылып, кытайдагы кыргыз мектептери үчүн араб тамгасы менен басылган окуу китептери жарык көрө баштаган. Басма иши жөнгө салынган соң, Синьцзян агартуу бөлүмүндө эмгектенген адистер

кытай жана уйгур тилдериндеги окуу китептерин кыргыз тилине которуу ишин колго алышкан.

2. 1982-жылы Синьцзян Эл басмасынын курамында кыргыз редакциясы ачылган. Ошондон баштап кыргыз элинин тарыхына, маданиятына, адабиятына, салт-санаасына байланыштуу китептер баймабай жарык көрө баштады. Синьцзян Эл басмасынын кыргыз редакциясы басмадан «Манас» эпосунун 22 томун жана көптөгөн адабий китептерди, «Кытайча-кыргызча сөздүктү», ондогон окуу китептерин жана окуу куралдарын басып чыгарды.

3. Кызылсуу Кыргыз Автоном областы уюштургандан кийин 1956-жылы «Кызылсуу кыргыз гезити» түзүлгөн. 1957-жылы гезит жумасына бир ирет чыга баштаган. Гезиттин 1958-жылы 25-майдагы санына төмөндөгүдөй кулактандыруу жарыяланган: «Мамлекетибиздин ар кайсы улуттары менен болгон саясий-экономикалык, илимий-техникалык байланышыбызды күчөтүү, өз ара кызматташтыкты улантуу үчүн кыргыз элин маданияттуу улутка айландыруу максатында автономиялуу областын славян жазуусу колдонулбайт». Ошентип, Славян жазуусунда чыгып келген, «Кызылсуу кыргыз гезити» 1958-жылдан тартып, араб графикасы менен кыргыз тилинде басыла баштаган. Ал эми «маданий революция» мезгилинде гезит уйгур тилинде чыгып, 1979-жылы «Кызылсуу кыргыз гезити» кайрадан кыргыз тилинде басыла баштаган. Анын биринчи санында: тил жазуусун калыбына келтирүү; кыргыз жазуусунун эрежелери; кыргыз тилинин негизи милдеттери коюлган.

4. «Синьцзян кыргыз адабияты» журналы Кытай Синьцзян жазуучулар коомунун органы. Ал 1981-жылдан бери чыгып келе жатат. Журнал жалаң жазма адабиятты жарыялоону максат кылбастан, ошол жазма адабияттын башаты болгон «Манас» эпосун, элдик оозеки чыгармачылыктын түрлүү үлгүлөрүн, этнографиялык, санжыралык чыгармаларды, илимий изилдөө макалаларын да жарыялап келүүдө. Мындан тышкары анын беттерине боордош улуттар адабиятын жана дүйнөлүк адабияттын үлгүлөрү басылып турат. Журнал жарыялангандан бүгүнкү күнгө чейин анын редакциясында Ырысбек Абыган, Турганбай Кылычбек, Сулайман Омур, Жаанбай Асаналы, Турсун Жумалы, Толкун Турду өңдүү тажрыйбалуу адистер иштеп келе жатышат.

5. «Тил жана котормо» журналы, кыргыздын тилин жана жазуусун, котормосун изилдөөгө багыт алган журнал болуп эсептелет. Журналга кытайлык авторлордун эмгектери менен катар, Кыргызстандык Ч. Айтматов, Т. Сыдыкбеков, К. Карасаев, Ж.. Осмонова сыяктуу Кыргызстандык жазуучу, окумуштуулардын эмгектери да кеңири жарыяланып турат.

6. Илимий жалпылаштыруу басмасы Синьцзян кыргыздарынын тилин илимий изилдөө менен бирге кыргыз маданий мурастарын ирээттеп жана басмадан чыгаруу ишин жолго койгон.

Кытайдагы кыргыз тилин изилдеген белгилүү түрколог Ху Чжэн Хуанын эмгеги кыргыз таануу илиминде өзгөчө орунду ээлейт. Ал 1955-жылдан тартып Кытай Илимдер Академиясынын тапшырмасы менен Кытайдагы аз улуттардын тилин изилдүүгө негиз салган жана бул ишти жетектеген. Ху Чжэн

Хуа «Кыргыз тилинин кыскача очеркин» жазган. (Пекин, 1986-жыл), «Кытайча-кыргызча сөздүктү» түзгөн. Мындан тышкары профессор, кыргыз тили жана адабияты жөнүндө ондогон макалаларды жарыялаган. 1981-жылы профессор Ху Чжэн Хуа Пекинде Г.Имарт менен бирдикте фуй-үлүк кыргыздардын тилин изилдеген. Ал эмгек 1989-жылы АКШда Индиана университетинин басмасынан жарык көргөн. Бул эмгегинде окумуштуу кыргыз тили менен фуй-үлүк кыргыздардын тил өзгөлүктөрүн салыштырып талдаган. Белгилүү окумуштуунун Кытайдын ар кайсы региондордо жашаган кыргыздардын тилинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырган таблица диссертациянын тиркемесинде берилди.

Ал эми «Тил жана котормо» журналынын редактору кыргыз тилин изилдеген окумуштуу Макелек өмүрбайдын кытайлык кыргыздардын илимине сиңирген эмгеги өзгөчө баалуу жана маанилүү.

Макелек өмүрбай уулу 1954-жылы Улуучат районунун Терексуу кыштагында туулган. 1980-жы-

лы Синьцзян университетин география факультетин бүтүргөн. 1982-жылы Пекин Борбордук Улуттар институтунун тил факультетинен билим алган. 1982-жылдан тартып, «Тил жана котормо» журналынын редактору болуп эмгектенет. Кытайлык кыргыздардын тил жазуусу боюнча 57 миң сөздөн туруп, кытай жана кыргыз сөздөрүн салыштырып караган «Кытайча-кыргызча сөздүгүн», 42 миң сөздөн турган «Кыргыз жазуусунун эмиля (орфография) сөздүгүн», «Кытай, кыргыз, уйгур чагын сөздүгүн» жана «Кытай, кыргыз окуу куралдарындагы терминдер», «Кытайча-кыргызча жаңы аталма сөздүгү» өңдүү маанилүү эмгектерди жарыялаган. Бул окумуштуу Эгемендүү Кыргызстандын илимий чөйрөсү менен да байланыш түзүп, жалпы эле кыргыз илиминин өнүгүшүнө салым кошууда.

Кытайлык кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүгү, анын кыргыз тилинин түпкү маңызын сактап калгандыгында.

1. مقالات و مۇربابى. شىنجاڭ قىرغىزدارىنىن تىل دىئالېكتىسى جوتوندو\ تىل جانا قوتورمو. —1986. --№32. —Б.34.
2. Байтур Анвар. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1-китеп. – Б.,1992. –Б.90
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.Л., 1951. –С.35.
4. Байтур Анвар. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1-китеп. – Б.,1992. –Б.
5. Байтур Анвар. جوڭگو قىرغىز ادابىياتى تارىخى تىزىستىرىنىن باش سوز ووردۇنا\ قىرغىزدارى. –Б.,1997. —4. —Б.188.
6. 1. Жыйнак, 1958. —Б.24. حۇ چچەن حوا. جوڭگو قىرغىزدارىنىن تىلى جانا جازۇۇسۇ\ از سانئۇۇ ۇلۇقتار تىل جازۇۇسۇ.ماقاللار جىلغىسى .
7. 1992. - Б.18 قىزىلمىسۇ قىرغىز اوتونوم وىلايىتىداغى ۇلۇقتاردىن تىقىرىسى. - آرئىش: قىزىلمىسۇ قىرغىز باسماسى
8. 1995. -№4. —Б.5. مامبەتتوردو مامبەتقون. قىرغىز ۇل ووزىقى ادابىياتىنىن جىئالىشى جانا يىلدىشى\ شىنجاڭ قىرغىز ادابىياتى .
9. Набижан Турсун. Кытай кыргыз адабияты//Ала-Тоо. –1997. –Б.117.
10. قىزىلمىسۇ ادابىياتى. 1981.-№1. -Б.64. قىزىلمىسۇ ادابىياتى. 1980.-№1-3. - قىزىلمىسۇ ادابىياتى; 3-№1. -1979. - قىزىلمىسۇ ادابىياتى .
11. 1984. - № 2. — Б.17. مامبەت و. ادابىيات كوكوم ونورۇبۇزدون 30 جىلى\ قىزىلمىسۇ قىرغىز ادابىياتى .
12. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания.-Алматы,1997.-С.83.
13. سىنسىزبان وقۇۇ – آڭارتۇۇ باسما قاناسىتىن جىيىندارىنىن وتچىتتوق (جالپى مالىمات دمكابر – 25 جىل – 1985).
14. 1990. —15-январ. تول باشى باسما سوزۇتۇوز\ قىزىلمىسۇ قىرغىز باسماسى.
15. 1981. -№1. —Б.45. حو چچەن حوا. قىرغىز جازۇۇسۇ\ ۇلۇقتار تىل جازۇۇسۇ.
16. Решетов А. Кытай аалымы Ху Чжэн хуа // Ала-Тоо.–1997. – Б. 105.